

ПРОБЛЕМА СВОБОДИ ВОЛІ У ФІЛОСОФІЇ ЛЬВА ЛОПАТИНА

Статтю присвячено аналізу вчення видатного російського філософа Льва Лопатіна про свободу волі в контексті основних метафізичних засад його етики. Особливу увагу приділено процесу становлення цього вчення та його сприйняття Володимиром Соловйовим.

Ключові слова: свобода волі, етика, метафізика, творча сила духу, моральний світоустрій, полеміка.

В історії російської філософії постать Льва Лопатіна (1855–1920) посідає особливе місце. Ще сучасники пов'язували з його іменем вихід російської філософської думки на простори самостійної творчості, вбачали в ньому не тільки глибокого знавця західноєвропейської філософії, а й оригінального мислителя, одного з творців російського ідеалізму [16, с. 40].

Проте, попри вагомість творчого доробку Л. Лопатіна, його творчість була і залишається предметом поодиноких наукових студій, а більшість його праць досі не перевидано. Причина такої «непопулярності» мислителя, на наш погляд, криється у виразно метафізичній спрямованості його філософування, ставленні до філософії як до особливого стибу наукового знання. Логічний і раціональний характер філософського вчення Льва Лопатіна не сприяв його поширенню в Росії, чиї мислителі, кажучи словами Олексія Лосєва, зазвичай демонстрували відразу до «абстрактної, суто інтелектуальної систематизації поглядів» [15, с. 71]. Навіть за часів загального захоплення символізмом і містицизмом у російських інтелектуальних колах Л. Лопатін залишався теоретиком-метафізиком, одним із тих професорів університету, яких «люди, налаштовані більш суспільно, називали “дикими”» [14, с. 178]. То ж чи варто дивуватися, що глибоко фахові праці цього філософа потрапили «у тінь» блискучих публіцистичних творів, якими сповнена спадщина російського «срібного віку»? Недарма перелік сучасних дослідників, які зверталися до спеціального (бодай фрагментарного) вивчення спадщини Л. Лопатіна (О. Єрмішин [4], О. Громов [3], І. Борисова [1], І. Горбунова [2]) є доволі коротким: ім'я мислителя і досі згадують здебільшого у контексті історії Московського університету, Московського Психологічного товариства та журналу «Вопросы философии и психологии».

Однією з суттєвих прогалин у вивченні творчості Л. Лопатіна є, на наш погляд, недостатня

увага з боку дослідників до ключової для розуміння його етичного вчення проблеми свободи волі, хоча ще Василь Зеньковський, видатний історик російської філософії, відзначаючи своєрідний етикоцентризм філософії Л. Лопатіна, наголошував на винятковій важливості зазначеної проблеми у спадщині мислителя [5, с. 194]. Метою нашої розвідки є спроба бодай частково усунути цю прогалину.

Виглядає так, що звернення Л. Лопатіна до проблеми свободи волі було детерміновано значною мірою «зовнішніми» обставинами. 1883 року він починає читати курси етики та психології на Московських Вищих жіночих курсах, що змушує його заглибитись у принципи теоретичні питання цих дисциплін, а в 1887–1889 рр. стає активним учасником дискусії щодо проблеми свободи волі, котра розгорнулася на засіданнях Московського Психологічного товариства, членом якого він був [3].

Московське Психологічне товариство, засноване при Московському університеті 1885 р. Матвієм Троїцьким, об'єднало навколо себе низку провідних російських філософів, істориків, письменників, вчених-природничників для спільного осмислення ключових проблем філософії та психології [1, с. 10–11]. З ініціативи Миколи Грота, голови Психологічного товариства з 1887 р., одним із перших предметів обговорення стала проблема свободи волі, розгляд якої мав на меті увиразнення світоглядних настроїв і зацікавлення членів товариства. Обґрунтовуючи свій вибір предмета дискусії, М. Грот виходив із тих міркувань, що проблема свободи волі є однією з найскладніших проблем філософії і психології, може мати різне вирішення залежно від методу її дослідження і якнайкраще демонструє специфіку дисциплінарних підходів до її розв'язання. Вибір, здійснений М. Гротом, виявився вдалим: «Обговорення питання про свободу волі, – згадував він у передмові до збірника «Труды Московского психологического общества» за

1889 р., – викликало у товаристві помітне пожвавлення, відразу зіштовхнулися різні напрями думки і наукової свідомості, що мали своїх представників у товаристві, спричинило до постановки суттєвого питання про методи і завдання психології та філософії й породило, зрештою, низку спроб членів товариства дати собі й іншим ясну відповідь щодо своїх філософських світоглядів, які відіграють ... величезну роль і у спеціальних наукових дослідженнях» [7, с. 468].

Доповідь «Питання про свободу волі», надрукована у журналі «Труды Московского психологического общества» за 1889 р., стала однією з найважливіших, але далеко не єдиною з праць Л. Лопатіна, присвячених розробці зазначеної проблеми. З-поміж останніх – статті «Моральне вчення Шопенгауера» (1888), «Стан етичного завдання в сучасній філософії» (1890), «Критика емпіричних начал моральності» (1890), «Моральне вчення Канта» (1890), «Теоретичні основи свідомого морального життя» (1890), опубліковані в журналі «Вопросы философии и психологии». Найбільш повно погляди Л. Лопатіна на проблему свободи волі викладено у статті «Теоретичні основи свідомого морального життя», що увиразнила зміст трьох заключних лекцій курсу «Типові вчення в історії моралі», прочитаного 1890 р. в московському Політехнічному музеї.

У чому ж полягає сутність і специфіка лопатінської інтерпретації проблеми свободи волі?

На переконання Л. Лопатіна, розбудова етики на емпіричній основі є принципово неможливою [8, с. 104]. Етика потребує метафізичного обґрунтування, причому обґрунтування не самих лише морально-етичних принципів, а усього цілісного морального світогляду, який становить їхнє підґрунтя [9, с. 72]. Одним із базових стрижнів морального світогляду є, в розумінні мислителя, визнання свободи волі. Саме визнання свободи волі, наголошує Л. Лопатін, уможлиблює існування етики, натомість її заперечення нівелює духовну дійсність як таку [12, с. 88]. Адже зречення свободи волі, відкидання принципу самодіяльності й особистої ініціативи людини підштовхує її до фаталізму, до нехтування моральною відповідальністю, й, зрештою, до заперечення особистості як такої [12, с. 86]. Саме тому, «думка про свободу волі виявляється необхідною передумовою будь-якої етики, в чому б не полягав її загальний принцип – у задоволенні, індивідуальному щасті, добробуті людства, виконанні абстрактних приписів розуму чи якихось інших цілях життя» [12, с. 98].

Найяскравішим доказом людської свободи волі, на думку Л. Лопатіна, є творча сила духу,

яка поширюється і на царину моральних дій. Річ у тім, що в духовній сфері панує творча сила, яка протистоїть зашкарублості фізичної матерії. Явища матеріального світу, попри зовнішню мінливість та різноманітність, є, насправді, наголошує Л. Лопатін, цариною одноманітних процесів. Натомість сфера духу – царина принципово творча. Дух виявляє своє творче начало навіть у простому відчутті, породжуючи самостійні порухи у відповідь на зовнішні подразники. Дух творить щось нове, щось таке, чого не було раніше, відтак «усе психічне життя в усіх одушевлених істотах наскрізь проникнуте творчістю» [12, с. 91]. Проявом творчої сили людини, переконаний Л. Лопатін, є не тільки душевне життя, а й моральні дії. Але реалізація моральної свободи особистості потребує від неї розуму та самовладання: прагнучи добра, слід розуміти, в чому воно полягає, й усвідомлювати відповідальність за свої вчинки. Свобода волі передбачає не просто можливість вільного скеровування творчих сил духу, вільного пошуку шляху досягнення морального ідеалу, а й можливість докорінної зміни усього морального життя особистості. Лев Лопатін особливо наголошує на її спроможності до *«моральних переворотів»*, що визначають рушійні сили нашої діяльності: «У цьому, – стверджує Л. Лопатін, – полягає моральна, власне людська свобода особистості» [11, с. 43–44]. У цій тезі про фундаментальну можливість реалізації свободи волі В. Зеньковський цілком слушно, на наш погляд, убачає центральне етичне переконання мислителя та підґрунтя його вчення про людину [5, с. 196].

Свобода волі надає людині можливість вибору між добром і злом, але зовсім не вказує напрямку, у якому слід рухатися, не показує, яким саме є те добро, якого має прагнути людина. Унікаючи релятивізації морального ідеалу, слід визнати моральне добро, впевнений Л. Лопатін, абсолютним і незмінним, усвідомити, що весь сенс не тільки скінченного людського життя, а й усього світоустрою, полягає у здійсненні морального добра як абсолютного обов'язку. Довершене раціональне вирішення проблеми моралі передбачає визнання реальності морального світу [12, с. 100].

До теоретичних засад етики як «об'єктивного знання про справжнє призначення людини» Л. Лопатін відносить, поряд з ідеями свободи волі та розумного світоустрою, ідею безсмертя душі [12, с. 111]. Адже *«людська душа є те нескінченно цінне у собі, перед яким меркне значення всіх інших речей»* [12, с. 111]. На відміну від етики емпіричної, утилітарної, «об'єктивна» етика, на думку Л. Лопатіна, передбачає уважне, дбайливе ставлення до кожної людини, немож-

ливість нехтування жодною живою душею навіть перед вигодами багатьох [12, с. 112]. Розглядаючи ідею безсмертя душі, Л. Лопатін розгортає один з основних мотивів свого філософування, а саме – обґрунтування субстанційної природи людського духу. Досліджуючи питання про природу та сутність духу, Л. Лопатін доходить висновку, що він є справжньою, дієюю, активною субстанцією, яка не піддається руйнації. Індивідуальна свідомість як породження духу демонструє нероздільність свідомості й творчості, бо кожний прояв свідомості є, за своєю сутністю, творчим актом [12, с. 122].

Слід відзначити, що запропоновані Л. Лопатіним обґрунтування та аналіз метафізичних засад етики – ідей свободи волі, розумного світоустрою та безсмертя душі, – стали предметом бурхливого обговорення на засіданнях Московського Психологічного товариства. Особливо гостра полеміка з питання свободи волі розгорілася між Львом Лопатіним і Володимиром Соловйовим. Друзям з дитинства, обом філософам ця полеміка принесла чимало душевних переживань. Розпочавшись у квітні 1889 р., вона тривала і в оселі Лопатіних, і на засіданнях Психологічного товариства, набуваючи подекуди запального характеру: одного разу, опоненти, забувши про присутність публіки, навіть зірвалися на крик [4, с. 45]. Як наголошував Олексій Лосєв, сутність зазначеної полеміки стосувалася надмірної, з точки зору В. Соловйова, акцентації Л. Лопатіним «вільного почину людської волі», схильності його до індетермінізму, геть чужому для опонента, який взагалі «завжди боявся надмірного суб'єктивізму та занадто незначного врахування законів об'єктивної дійсності» [14, с. 547]. Критиці індетермінізму Л. Лопатіна В. Соловйов присвятив спеціальну статтю «Свобода волі та причиновість», написану на зламі 1892–1893 рр., але через власну делікатність так і не наважився її надрукувати. Згадана стаття побачила світ аж у 1921 р., коли друзів-полемістів уже не було в живих, – вона вийшла друком у філософському щорічнику «Мысль и слово», що його видавав Густав Шпет [17].

Слід відзначити, що полеміка двох чи не найвизначніших російських мислителів щодо проблеми свободи волі носила дещо гіперболізований характер: обом не вдалося уникнути пересмикувань і певної маніпуляції аргументами опонента. Так, наприклад, звинувачуючи Л. Лопатіна в абсолютному суб'єктивізмі, В. Соловйов вочевидь перебільшує, адже всю першу частину однієї з найважливіших праць Л. Лопатіна «Позитивні завдання філософії» присвячено саме ґрунтовній критиці суб'єктивізму та його різ-

новидів. І це не поодинокий випадок. Але у самому розумінні мислителями поняття свободи волі і справді існувало принципове розходження: якщо Л. Лопатін розглядав визнання свободи волі як необхідну умову етики, власне здійснення ідеалу абсолютного добра, то у В. Соловйова, з точки зору якого вибір абсолютного добра є безумовно необхідним, свобода волі постає лише в ситуації вибору абсолютного зла.

Хоча полеміка між Л. Лопатіним і В. Соловйовим мала вигляд непримиренного протистояння (адже жоден з них не міг поступитися своїми поглядами), мислителі залишилися добрими друзями, шануючи один одного не тільки за людські якості, а й за оригінальні філософські погляди, з якими не погоджувалися. Зокрема, Л. Лопатін називав В. Соловйова не лише першим справді самобутнім російським філософом, а й найоригінальнішим мислителем Європи останньої чверті XIX ст., творцем власної філософської системи [13, с. 52].

Доволі прикметно, що згадана дискусія виявилася потужним стимулом у творчості обох мислителів. Так, проблема свободи волі стала одним з провідних мотивів філософування Л. Лопатіна, до якої він звертався чи не в кожній своїй праці, у численних лекціях, виступах і обговореннях.

Варто наголосити на тому, що виробивши основні принципи своєї уможядної філософії ще в ранніх працях, Л. Лопатін зберігав відданість цим принципам упродовж усього свого життя: «Добре це чи погано, – писав він згодом, – я цілком залишився при своєму колишньому світогляді; він тільки розкрився для мене у багатьох подробицях, на які я раніше не звертав уваги» [10, с. VI]. У слушності цього твердження неважко переконатися, звернувшись до пізніх праць мислителя. Приміром, у статті «Невідкладні завдання сучасної думки», написаній у 1917 р., Л. Лопатін знову торкається згаданих вище провідних мотивів свого філософування, відстоюючи субстанційність людського духу, принцип його творчої активності, ідею внутрішньої духовності всього сущого, існування свободи волі, принцип моральної організації світоустрою, – тобто тих тем і проблем, що були окреслені й розроблені у наведених вище працях кінця 1880 – початку 1890-х рр.

Творчість Л. Лопатіна демонструє, без сумніву, могутній потенціал російської філософської думки, її спроможність до оригінальної та самостійної творчості. Як бачимо, звернення до неї здатне задовольнити не тільки історико-філософський інтерес, а й надати плідні імпульси у пошуках відповідей на складні метафізичні питання.

1. Борисова И. В. Професор философии / И. В. Борисова // Л. М. Лопатин. Аксиомы философии. Избранные статьи / Л. М. Лопатин. – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 3–14.
2. Горбунова И. Г. В. С. Соловьев и Л. М. Лопатин (к истории дискуссии) / И. Г. Горбунова // Минувшее и непреходящее в жизни и творчестве В. С. Соловьева. Материалы международной конференции 14–15 февраля 2003 г. Серия «Symposium». – Вып. 32. – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2003. – С. 261–264.
3. Громов А. В. Основные вехи интеллектуальной биографии Л. М. Лопатина [Электронный ресурс] / А. В. Громов // Известия Уральского государственного университета. – 2006. – № 42. – С. 187–196. – Режим доступа: [http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0042\(04_01-2006\)&doc=../content.jsp&id=a18&xsl=showArticle.xslt](http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0042(04_01-2006)&doc=../content.jsp&id=a18&xsl=showArticle.xslt).
4. Ермашин О. Т. Л. М. Лопатин против В. С. Соловьева: (к истории одного спора) / О. Т. Ермашин // История философии. – 1999. – № 4. – С. 44–56.
5. Зеньковский В. В. История русской философии : В 2-х т. / В. В. Зеньковский. – М. : Аст, 1991. – Т. 2. – 531 с.
6. История этических учений: Учебник для студ. вузов, обучающихся по направлению подготовки и спец. «Философия» / [под ред. А. А. Гусейнова] – М. : Гардарики, 2003. – 912 с.
7. Лопатин Л. М. Аксиомы философии : Избранные статьи / Л. М. Лопатин / [вступ. ст. и прим. И. В. Борисовой]. – М. : РОССПЭН, 1996. – 560 с.
8. Лопатин Л. М. Критика эмпирических начал нравственности / Л. М. Лопатин // Вопросы философии и психологии. – 1890. – Кн. 3. – С. 64–104.
9. Лопатин Л. М. Положение этической задачи в современной философии : [вступ. лекция в курсе «Типические учения в истории морали»] / Л. М. Лопатин // Вопросы философии и психологии. – 1890. – Кн. 2. – С. 61–72.
10. Лопатин Л. М. Положительные задачи философии. Часть первая. Область умозрительных вопросов / Л. М. Лопатин. – М., 1911. – 435 с.
11. Лопатин Л. М. Вопрос о свободе воли / Л. М. Лопатин // Лопатин Л. М. Аксиомы философии : Избранные статьи. – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 21–83.
12. Лопатин Л. М. Теоретические основы сознательной нравственной жизни / Л. М. Лопатин // Лопатин Л. М. Аксиомы философии : Избранные статьи. – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 84–124.
13. Лопатин Л. М. Философское мирозерцание В. С. Соловьева / Л. М. Лопатин // Вопросы философии и психологии. – 1901. – Кн. 1 (56). – С. 45–91.
14. Лосев А. Ф. Владимир Соловьев и его время / А. Ф. Лосев. – М. : Прогресс, 1990. – 720 с.
15. Лосев А. Ф. Русская философия / А. Ф. Лосев // Введенский А. И., Лосев А. Ф., Радлов Э. Л., Шпет Г. Г. : Очерки истории русской философии. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1991. – С. 67–96.
16. Новгородцев П. И. Праздник русской философии. Юбилей Л. М. Лопатина / П. И. Новгородцев // Русская мысль. – 1912. – Год тридцать третий, кн. II. – С. 39–41.
17. Соловьев В. С. Свобода воли и причинность / В. С. Соловьев // Мысль и слово. – 1918–1921. – Т. 1. – С. 169–185.

Oleksandra Zherybor

THE PROBLEM OF FREE WILL IN LEV LOPATIN'S PHILOSOPHY

The article is devoted to the analysis of the teaching on free will of the famous Russian philosopher Lev Lopatin which is led in the context of the metaphysical grounds of his ethics. Special attention is paid to the formation process of this teaching and its understanding by Vladimir Solovyov.

Keywords: free will, ethics, metaphysics, spirit's creative power, moral world order, polemic.